

Роман Голик*

ВІЙНА І РУСЬ: ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ Й РАННЬОМОДЕРНІЙ КУЛЬТУРІ ТА ЇХ РЕЦЕПЦІЯ У МОДЕРНІЙ ГАЛИЧИНІ.

Свого часу дослідник античної цивілізації О. Мюррей називав війну “природною діяльністю” людини, через яку більшість суспільств мусять враховувати потреби своїх мілітарних організацій¹. Для середньовічного та ранньомодерного соціуму воєнні конфлікти були так само звичними, як і для античних спільнот. Тому категорія війни й пов’язані з нею уявлення вже давно викликають зацікавлення істориків. У полі їхньої уваги опинилося широке коло питань: від “ідеології меча” загалом до теорії й практики середньовічних й ранньоновітніх війн зокрема. Інтерес до цієї теми присутній також і в українській історичній науці, зокрема і у працях Леонтія Войтовича². Наша ж робота покликана висвітлити лише один з аспектів проблеми: образ війни як елемент ментальності жителів середньовічної та ранньоновітньої Галичини і його сприйняття в новітній ментальності.

Бесчисленьня рати: війна у княжу добу. Для середньовічних галичан війна чи збройна сутичка була хоч і не повсякденною, проте доволі звичною реальністю. Вона відіграла особливу роль і в історичній уяві тогочасних книжників: про це свідчать їхні твори. Уже давно помічено, що текст Галицько-Волинського літопису (особливо його галицької частини) має риси ратної повісті або щоденника воєнних походів³. Пов’язані зі збройним конфліктом

* Голик Роман Йосипович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.

¹ Murray O. La Grece a l’ époque archaïque – Toulouse, 1995. – P.131.

² Див. напр.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – поч. XIV): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000 – С.414–419, 469–467; *Його ж.* Військо і військова організація // *Історія української культури* у 5 тт. – Т.2: XIII- середина XVII ст. – Київ, 2001. – С.93-108; *Його ж.* Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // *Вісник національного університету “Львівська політехніка”*- № 502. Держава та армія - Львів, 2004. – С.13-18; *Його ж.* Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // *Вісник національного університету “Львівська політехніка”*. – № 571. Держава та армія. – Львів, 2006. – С.89-93; *Його ж.* Хроніка подій: війни, епідемії, пожежі // *Історія Львова*. – Т.1. – Львів, 2006. – С. 103-109; *Ісаєвич Я., Войтович Л.* Повстання, війни, стихійні лиха // Там само. – С.213-223; *Овсінський Ю., Войтович Л.* Військова справа // *Medium aevum: Середні віки*. – Львів, 2010 – С.371-395.

³ *Генсьорський А.* Галицько-Волинський – літопис (Процес складання, редакції і редактури). – Київ, 1958; пор.: *Галицько-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование.* / Сост. Н. Котляр, В. Франчук, А. Плахонин. – Санкт-Петербург, 2005. – С.30-60. Справді, війна – одне з наскрізних понять не лише цієї хроніки. Вона складає тематичний каркас багатьох давньоруських літописів. З погляду такої ідеології, війна має більшу вагу для підняття авторитету, аніж мир. Навіть більше – мир у літописному контексті може означати поразку. Тому в літописних повідомленнях інтерес до воєнних дій нерідко домінує над іншими зацікавленнями. У певному сенсі, війна стає майже “звичкою”, а мир- лише

образи й стереотипи розпорошені на сторінках усієї галицько-волинської пам'ятки. В окремих випадках категорія війни взагалі стає першоплановою. Так, своєрідна анотація чи епіграф до життя Данила Романовича, яке можна виділити у тексті літопису, два рази зводить усю діяльність князя до збройних конфліктів: спочатку хроніст говорить про “бесчисленьныя рати, и великия труды, и частыя войны, и многыя крамолы, и чыстая встаныя и многыя мятежи, измлада бо не имя покоя”, а пізніше ще раз повторює цю ж думку у іншому вигляді⁴. Водночас, описуючи “рати”, “труди” та “заколоти”, автори чи редактори літопису намагалися сконструювати в уяві читачів усталений образ війни. На поверхневому рівні опис більшості збройних конфліктів у Галицько-Волинському літописі побудований за традиційною для руських середньовічних історіографів схемою⁵.

“добровільно чи за домовленістю взятим на себе зобов'язанням”, паузою у життєвому ритмі (*Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства. – Москва, 1987. – С. 145). “Час миру й тиші” для цієї доби часто є тільки перервою між війнами. Це підкреслюють і літописні сюжети, наприклад, згадка про одруження дочки Василька Романовича Ольги з Андрієм Всеволодовичем чернігівським. Коли на свято зібралось багато князів, “окаянный і проклятый Бурундай” на знак “мирицтва” наказав їм розметати укріплення, що зіпсувало усім присутнім на весіллі настрої: “і опечалилися вони вельми” – констатував літописець (*Галицко-Волынская летопись.* – С.133).

⁴ *Галицко-Волынская летопись.* – С.94, 98.

⁵ У типовому описі основними діячами (ініціаторами) війни тут виступають, насамперед, християнські володар (князь), які періодично то приміряються, то конфліктують між собою. Цей семантичний кістяк обростає деталями й змінювався залежно від контексту. Через це картина збройного протистояння набирала вигляду різних словесних формул. Так, синонімами військового походу та приготування до нього у літописі стають фрази на зразок “[князь] X поиде на/ противу [князю] Y” або “[князі] X і Z поидоша противу [князю] Y”/ “[князі] X і Z поидоша противу [князям] Y і C”, “[князь] X приведе Z противу [князю] Y” “[князь] X исполчишася противу [князю] Y”, які могли доповнюватися та деталізуватися у вигляді “изиде X в силі тяжці” “X сьбрал полки поде” тощо. Картину бойових дій літописці нерідко передають кількома стандартними конструкціями: “князь X воевалъ землю Y”, “X і Z поидоша плиняща землю, и поимаша грады многи ... взяша [гради] A, B, C” (*Галицко-Волынская летопись.* – С.103), “X і Z поидоша къ [граду] A и вземше полонъ великъ поидоша” (Там само. – С.104). Водночас у Галицько-Волинському літописі зустрічаємо детальні описи окремих боїв. Насамперед, сюди відносяться картини облоги міста. В їх описі також могли бути варіанти. У одних контекстах літописці акцентували саме на військово-технічній складовій облог: “був бій біля Чернігова, що й таран на них ставили, метали каменем на півтора перестріли, а камінь могли підняти 4 мужі сильні, звідси з миром прийшли до Києва” (Там само. – С.103). На іншому місці літописець, наприклад, подав детальний опис облоги Каліша з перспективи нападників, серед яких були й руські воїни. Його цікавила і тактика осадників, і їхні прорахунки та причини невдач, і кількісні показники бою. При цьому книжник намагався реконструювати картину облоги день за днем: “город бо оточувала вода і сильні лози й верби, і вони самі не знали, хто де бився. Коли одні відступали від битви, інші наступали, а коли другі відступали, ті наступали. Через те, що не бачили одні одних, вони не взяли города того дня. Летіли ж камені з заборол, як дощ сильний. Вони ж стояли на воді, але скоро стали, як на суші, на накиданому камінні. Спалили підйомний міст і жеравець, ляхи ж ледве погасили міські ворота. Данило й Василько ходили біля города; деякі стрільці ж стріляли в город, і було поранено 100 і 60 мужів, які стояли на заборолах. Коли настав вечір, вони повернулися у свої стани” (Там само. – С.95-96). Натомість ще в іншій ситуації літопис описує бій, зосередивши свою увагу на святотатських, з погляду

При описі битв також помітні дві літописні стратегії – умовно-фактографічна та риторико-метафорична. У першому випадку галицькі та волинські літописці описували війну як ратний “труд” чи подвиг князів, підкреслюючи їхню безпосередню участь у боях. У цьому разі описи боїв були досить детальними, поданими з перспективи воїна, який бере участь у реальному протистоянні⁶

В інших контекстах образ війни у літописі стилістично прикрашений. Звідси – метафоричний опис “непереможного” війська Романовичів перед боєм, позначений запозиченнями з літературних зразків⁷. Цей мотив повторюється при описі облоги Володимира угорськими військами у 1231 році⁸. В іншому випадку, при описі штурму одного з польських міст, літописець порівнює

християнина, діях і технічних конструкціях обложених в Галичі угорців: “він [Фільній] влаштував укріплення з церкви Пречистої владичиці нашої Богородиці, яка не стерпіла осквернення свого храму й віддала місто Мстиславу (...) і билися вони за міські ворота. І забігли вони на церковні зводи (комарі), і деякі з них піднялись на мотузках, а коней їхніх зловили. На церкві було влаштоване укріплення (град). Вони ж, стріляючи і каміння кидаючи в горожан, знемагали від спраги, бо там не було води. А коли приїхав Мстислав, вони здалися, і їх звели з церкви” (Там само. – С.87). В інших випадках при описі облоги міста хроністи робили основний акцент на дипломатичній складовій, наводячи діалоги між представниками нападників та обложених городян (Там само. – С.96–98). Літописні промови тих, хто ініціював облогу, містять широкий спектр аргументів, якими вони хочуть примусити своїх жертв здатися: від декларації мирних намірів до психологічного тиску й погроз на зразок “Не мають остатися градъ вашъ” (напр., “Не вистоїть град Галич, ніхто не врятує його від руки моєї (...) Слухайте слова великого короля угорського. Нехай не (...) уповає ваш Данило на Господа, кажучи: “Не здасться це місто королеві угорському”. Стільки ходив я в інші краї, хто може втриматися від руки моєї, від сили полків моїх?” (Там само. – С.98). Лише при описі облоги Холма військами Бурундая літописці виділили випадок фальшивого ультиматуму й прихованих домовленостей між осадниками й обложеними. Василько Романович на словах вимагає від городян піддатися (“Се городъ мой и брата моего, передайтеся”), але водночас тричі кидає каменем додолу, “даючи їм знак хитрiстю, щоб вони билися, а не здавалися”. Ті ж “дешифрують” таємний смисл цих слів, але вдають, що розуміють їх як вияв агресії: “Поїдь звідси, а то буде тобі каменем в чоло. Ти вже не брат братові своєму, а ворог йому”. Тагари, хоч з ними і був тлумач, який знав руську мову, не запідозрюють підступу і їдуть ні з чим (Там само. – С.138). Ще в іншому разі перемовини з обложеними городянами, за дорученням Конрада I, контролює переодягнений в чужий шолом Данило Романович: тут союзники остерігаються змови міщан з частиною нападників (Там само. – С.96).

⁶ “Данило ж гнався через глибокий яр, побиваючи ляхи та русь, та сумував за братом, бо не знав про нього. Побачивши з його хоругви, що той гонить ляхів, був у радості великій” (Галицко-Волынская летопись. – С.117) або “І була битва люта між ними Василько і Сомовит міцно трималися у битві. А двірський Андрій, хоч і мав міцне (мужне) серце, але болість охопила його тіло й руки, і коли він наштовхнувся на ратників, то опустив спис і замалим не був убитий” (там само. – С.120–121).

⁷ “і воїни усі їхні спішилися, і піхотинці зі стану озброїлися; щити ж їхні були, як зоря, шоломи ж їхні схожі на сонце, що сходить; списи ж їхні в руках, наче очеретини численні, а з обох боків йшли лучники, тримаючи в руках самостріли (рожанці) свої, і наклали на них стріли проти ратників. Данило ж сидів на коні й воїнів розставляв рядами. І сказали пруси ятвягам: “Чи можете підтримати дерево сулицями і на цю рать насмілитися [напасти]?” (Галицко-Волынская летопись. – С.121).

⁸ “на міських стінах стояли оружні воїни, блищали щити й зброя, схожі на сонце” (Там само. – С.100).

камені, кинуті на місто, з “сильним градом”, а мертвих захисників, які падають з його заборол, – зі снопами⁹. Ще в одному місці літописець взагалі порівнює бій із грою, тобто лицарським турніром чи поєдинком¹⁰.

Частиною перетворення війни на ідеальний ратний труд для давньоруських авторів слугували воєнні промови чи заклики, які мали підтримувати бойовий дух воїнів. Більшість з них у літописі виголошують князі. Серед цих промов, – заохочення до битви і пропагування хоробрості¹¹. В іншому місці літопису князь спонукає підданих показати прагнення до бою на власному прикладі¹². Ще один сюжет воєнних промов – тема елітарної, достойної смерті (“кінець побідний”) на війні. Треба відкинути мимовільний жах, який викликає можлива загибель, і змиритися з її присутністю, закликають володарі підданих¹³. Ще в одній промові Данило ставить перед воїнами лише дві альтернативи і так змушує їх до активних бойових дій¹⁴. Водночас, поруч з “лицарським” трактуванням смерті, головним компонентом якого була безстрашність, літопис подає її теологічну інтерпретацію: кінець життя на війні означає небесну нагороду у вічності (“вінець мучеників”). Так, у повість про “Батієве побойше” літописець вставляє “проповідь єпископа Митрофана до володимирців” перед останнім боєм з татарами¹⁵. Натомість жителів Козельська літописець зображує як тих, хто намагається примирити ідеологію меча й слави з ідеями мучеництва й раю¹⁶.

Ці промови й короткі проповіді, як і багато інших моментів тексту, мали визначену мету – формування ідеалу доброго воїна. Це – людина, змалку привчена до зброї. На образі дитини-воїна побудовані, зокрема, розповіді про юні роки Данила Романовича і його сина Лева. З дитинства їх виховують у “світі війни”, де усі люди можуть бути потенційними ворогами. Молоді княжичі рано привчаються їздити на коні та засвоюють “ідею меча” – основного засобу самозахисту й вирішення конфліктів. Данило – дитина, яка не впізнає навіть матері, ранив мечем коня під тивуном шумавинським Олександром, сприймаючи того

⁹ Там само. – С.153.

¹⁰ “ранком вийшли німці зі самострілами, і рушили на них русь з половцями і стрілами, і ятвяги з сулицями, і гонили одні одних по полю, наче у гри” (Там само. – С.123).

¹¹ “Медляи на брань страшливу душу иматъ” – такий афоризм літописець вкладає в уста Данила Романовича, водночас підкреслюючи начитаність князя-воїна (“Данилови же рещю, яко же Писаніє глаголетъ”) (Там само. – С.101).

¹² “Поидете, да разумно будетъ всимъ не хотящимъ ити на войну” (Там само. – С.124).

¹³ “Чого лякаєтесь? – звертається Данило Романович до воїнів перед боєм. – Хіба не знаєте, що війна без полеглих, мертвих не буває? Чи не знаєте, що на ратників пішли, а не на жінок? Якщо муж убитий в бою, то яке диво є? Інші ж вдома вмирають без слави, а ці зі славою померли; укріпіть серця ваші і підійміть зброю свою на ратників!” (Там само. – С.125).

¹⁴ “воїну, що кинувся на брань, личить або здобути перемогу, або впасти від рук ратників (...) Йдіть проти них” (Там само. – С.103).

¹⁵ “Чада! Не убоїтесь облуди нечестивих і не візьмемо собі в ум тлінне це й скороминуше живоття, а про інше (...) життя подбаємо, про життя, яке з ангелами. Якщо навіть город наш вони списом полонять і смерті нас віддадуть, я того, чада, поручником є, що вінці нетлінні ви од Христа-Бога дістанете” (Там само. – С.106).

¹⁶ “Наш князь молодий, тож покладамо життя своє за нього: і тут славу цього світу приймемо, і там небесні вінці від Христа Бога отримаємо” (Там само. – С.107).

за ворога¹⁷. При цьому літописець детально зупиняється на тих моментах, коли князь починає добре триматися в сідлі та здобуває перший бойовий досвід¹⁸. Схожі моменти виділені й в літописній біографії Лева Даниловича. Руський книжник, наприклад, вважав знаковим той епізод в бою, де юний князь (“младъ сый”) зломив свій спис об “прегордого Філю” (угорського воєводу Фільнія)¹⁹. Крім того, хроніст детально зупиняється на двобої Лева Даниловича зі Стекинтом, коли княжич вбиває ворога, приносить його зброю як знак тріумфу та викликає радість батька²⁰. У такому контексті сутичка стає випробуванням на шляху воїнського зростання, лицарського подвигу, мета якого – захист честі й здобуття слави. Отож, літописні князі – “добрі борющи” воїни, здатні захистити себе будь-якою зброєю у будь-якій ситуаціях. Наприклад, в одному з боїв Данило Романович ламає спис і пробиває собі шлях, раничи й убиваючи супротивників мечем, а його брат Василько, навпаки, борониться сулицею²¹. Натомість зброю знищеного ворога літописець вміщує серед знаків перемоги та слави (для одних) і поразки та втрати честі (для інших). Так, зброя, яку супротивник присилає сам, має означати його покору. Цю функцію виконує, наприклад, меч німецького воєводи Герборта, присланий Данилові Галицькому²². Водночас серед символів тріумфу літопис згадує, наприклад, княжу хоругву на городській стіні чи брамі: увійшовши до Галича, Данило Романович вивішує свій стяг на Німецьких воротях міста²³; таке ж знамено перемоги князь вивішує в одному з градів в околицях Опави²⁴. Навпаки, роздерта хоругва ворога Романовичів – Фільнія – символізує у літописі його поразку²⁵. Ще один тріумфальний знак на полі бою – поза воїна-переможця: княжич Лев Данилович гордо стає посеред трупів на полі бою, щоб підкреслити свою “побіду”²⁶. Образ ідеального воїна у літописі отримує також інші атрибути: він добре володіє мечем та списом, не зважає на рани, стійко зносить голод, не знає втоми тощо²⁷. Загалом, добрі князі – це звиклі до бою полководці, які стоять на чолі своїх військ., даючи їм приклад дисципліни і воїнського вміння²⁸. Зразковий князь, підкреслює літописець - також людина, яка дбає про своє військо, наприклад,

¹⁷ Там само. – С.82-83.

¹⁸ Там само. – С.86.

¹⁹ Там само. – С.117.

²⁰ “Лев же увіткнув свою сулицю, і не міг він захищатися, Лев Стекинта убив мечем і брата його проткнув мечем (...) приніс Лев зброю Стекинтова й брата його, і показав перемогу свою, батько ж його король у радості був великий через мужність і сміливість сина свого” (Там само. – С.128).

²¹ “і сулиця його була покривавлена, а древко посічене від ударів мечів” (Там само. – С.101).

²² Там само. – С.127.

²³ Там само. – С.105.

²⁴ Там само. – С.126.

²⁵ Там само. – С. 117

²⁶ Там само. – С. 118.

²⁷ “Данилови же не спашю 3 дни и 3 нощи, тако же и воємъ его” (Там само. – С.103).

²⁸ “Ти еси король, голова військами (полкомъ). Ти знаєш военну справу, звиклий до війн (“на ратехъ обычай ти есть”), і кожен перед тобою засоромиться та побоїтєя тебе: ви-ступи ж сам наперед- переконують дружинники Данила Романовича (Там само. – С.129).

йде на полювання, щоб здобути м'яса для воїнів²⁹. Водночас літописний воїн, який кидається в бій, наділений рисами агресора. Приклади зустрічаємо уже в “прославі” Романа Мстиславича, де хроніст наділяє володаря властивостями лева, рисі, крокодила, орла і тура, акцентуючи на їхній безпощадності та жорстокості³⁰. Це закономірно: з погляду середньовічного автора, зразковий воїн – той, хто різними способами перемагає своїх ворогів, захоплює чужі володіння тощо. Так, Данило Романович особливо радіє, вступивши з військом на Чеську землю, і тішиться, проникши в глибину польської території, де до цього не воював жоден з руських князів³¹. Винятком для князівського літописання були образи звичайних воїнів на зразок анонімного сандомирця, який, обороняючи місто, убив татарина³². В уяві літописця цей вчинок був аналогією лицарського подвигу насамперед тому, що “простий чоловік” бився з “безбожними монголами”. В іншому місті літопис виділяє з посеред княжих військ двох воїнів – придворного слугу Раха Михайловича та неназваного “прусина”, які самостійно вели бій з чисельними ворогом і загинули, на думку літописця, героїською смертю³³. Але такі згадки поодинокі: більшість воїв у описах битв зливаються у єдине ціле, з якого виокремлений хіба що князь.

Загалом літопис розрізняє війни між християнами і християнами, християнами та поганями і окремо виділяє війни християн з татарами. Збройні конфлікти першого типу – це боротьба з ситуативними противниками. Частина з них в одних випадках є “мирниками”, а в інших – ворогами руських володарів. Сюди ж входили чисельні усобиці між самими русичами. Зразок війн другого типу – конфлікти з прибалтійськими племенами: ятвягами, литовцями, жемайтами. У багатьох контекстах галицькі та волинські літописці дивляться на них як на варварів, яких треба знищувати. Тому масові спалення їхніх поселень, інші репресивні заходи вони вважають закономірними. Прибалти – язичники, і навіть їхню військову тактику руські літописці вважають поганською³⁴. У свідомості галичан та волинян конфлікти з цими племенами мають певні риси сакральних, “Божих” війн, мета яких – навернення в істинну віру. Цей момент був характерною рисою середньовічного християнства, яке частково перетворювалося на воєнну ідеологію³⁵. Водночас навіть поган в літописі нерідко зображають як достойних супротивників й визнають справедливою вимогу одного з ятвязьких вождів, який закидає русичам недостойний вершників спосіб ведення війни проти піших³⁶.

²⁹ Там само. – С.128-129.

³⁰ Там само. – С.78.

³¹ Там само. – С.125.

³² “Один з ляхів – не боярин, не знатного роду, але простий чоловік, не в доспіхах, з сулицею, захистився відчайдушністю як твердим щитом і сотворив справу, пам’яті достойну: побіг проти татарина і, зійшовшись з ним, так убив татарина, аж другий татарин, надійшовши ззаду, потяв ляха, і тут убитий був лях” (Там само. – С.138).

³³ Там само. – С.153.

³⁴ “О мужі воєнні! Хіба не знаєте, що для християн силою є простір, а для поган – тіснота, вони звикли до битви у лісах і заростях” – повчає Данило Романович воїнів перед одною з русько-ятвязьких сутичок (Там само. – С.121).

³⁵ *Tyerman C. God's War. A New History of Crusades.* – Cambridge (Mass.), 2006. – P. 27-57.

³⁶ “Добре сидіти на конях! Але якщо не жалієте нас, то спочатку себе пожалійте, і безчестя

Натомість війни руських князів з монголами потрапляють у дещо іншу категорію. Причина – у самому сприйманні монгольських військ. Поява цих “диявольських вершників з нізвідки”, які застосовували незнайому стратегію й тактику бою, стала для європейців шоком, несподіваним візитом людей з антисвіту (Тартару)³⁷. Невипадково після перших сутичок з татарами і перед битвою на Калці думки руських князів розділяються: одні недооцінюють монголів (“прості люди (...), гірші від половців”), інші ж відразу бачать у них гідних супротивників (“стрільці”, ратники і “добрі вої”)³⁸. Спочатку татари приримуються обманної тактики: руські князі нападають на їхні передові загоны, збагачуються їхньою худобою й женуть їх далеко у степи³⁹. Це породжує ілюзію перемоги. Однак подальші події підтвердили зовсім інший погляд: саме монголи, а не русь чи половці виявляються кращими ”людьми війни”. Галицьких літописців вразила не тільки ефективність монгольського способу ведення війн та гіперболізована кількість татарських воїнів. Монголи, які керувалися власними правилами поведінки з супротивниками, стали для них синонімом абсолютної жорстокості й підступності⁴⁰. Отож, це – “люті звірі”, які у 1240 році ріжуть старих, жінок і дітей⁴¹, безжально знищують жителів цілих міст: Пронська, Козельська, Києва, Володимира. Тут літопис не шкодує описів драстичних сцен. Так, дружина Романовичів не могла ввійти у Володимир⁴². Звідси також – і страшна для руських читачів картина “судомирського взяття” – знищення мешканців польського Сандомира у 1259 році⁴³. Жорстокість як атрибут татарів літописець відзначає також, описуючи похід Телебуги й Ногая 1283 р.: під час облоги Володимира та Львова монголи вбивають або грабують й роздягають догола кожного, хто виходить з міста, прирікаючи людей на смерть від холоду.⁴⁴

Водночас помітне двозначне ставлення літописців до проблеми масових вбивств та насильства на війні загалом. Коли йдеться про війни галицьких і волинських князів з їхніми ворогами, то знищення недругів у літописному тексті подано нейтрально. “Лев же, тихо оточивши село, усіх перебив, лише одного

свого: нашими бо головами рятує свою честь”. Як наслідок, загоны Данила Романовича спішуються й “пом’якшують ятвязькі серця”, демонструючи “руську й ляску силу” (Галицко-Волынская летопись. – С.121).

³⁷ *Ле Гофф Ж.* Людовик IX Святой. – Москва, 2001. – С.37-41.

³⁸ Галицко-Волынская летопись. – С.89.

³⁹ Там само. – С.90.

⁴⁰ “не знала ж русь їхньої лєсті, вийшли перед ними з хрестами, вони ж усіх убили” (Там само. – С.90-91).

⁴¹ (“и не пощади оть отрочать до сосущих млеко” (Там само. – С.107).

⁴² “через сморід від численних убитих. Ніхто у Володимирі не залишився живим, церква пресвятої Богородиці була наповнена трупами, та інші церкви були заповнені трупами й тілами мертвими” (Там само. – С.110).

⁴³ Частина вражених нападом городяни в паніці “подушилися самі, а інші падали з моста в рів як снопи; рови ж наповнилися мертвими, і можна було ходити по трупах, як по мосту”, ще частина згоріла у вогні. Решту жителів, які, висповідавшись, свідомо йдуть на смерть, татари виводять за місто і там після публічного приниження вбивають: “І посадили їх татари на оболоні, біля Вісли, і сиділи два дні на оболоні. Тоді почали убивати їх, чоловіків і жінок, і не залишилося з них ані одного” (Там само. – С.139).

⁴⁴ Там само. – С.156.

залишив” – описує літописець знищення ятвязьких Болдикиш у 1256 році. Далі він спокійно описує послідовне руйнування ятвязьких поселень та грабунок їхнього майна⁴⁵. Схоже ставлення й до полонених з Возв’ягя: Данило Романович наказує спалити їхнє місто, а людей ділить між князями як військову здобич⁴⁶.

Війну між християнськими володарями літопис зображає як відносно цивілізовану: ляхи (поляки), наприклад, не полонять і не убивають, а лише грабують ворожу челядь⁴⁷. (Зрештою, за умовою між руссю й поляками обидві сторони обіцяють в бою не брати челяді). Водночас літописний текст фіксує акти тотального знищення жителів у регіональних конфліктах⁴⁸. Проте дійсно страшною для руських авторів була, насамперед, жорстокість неприятелів – і не тільки татарів. Так, літопис спеціально наголошує на кровожерливості угорців, які приносять маленькому галицькому королю Калману (Коломану) голову Михалка Скули, з тіла якого ще й знімають три золоті ланцюги⁴⁹. Водночас у літописний текст проникали вражаючі сцени загибелі ворогів, хоча й трактовані як різновид Божої кари. Звідси – епізод зі смертю литовців під 1258 роком⁵⁰. Схожою для літописців була й ситуація із загибеллю угорців - воїнів короля Бели IV під 1229 р.⁵¹.

Зрештою, війна у зображенні літописців – очікування потенційної смерті. Недаремно міщани Городна, оточені військами руських князів, з літописом, німіють, зазнаючи очевидної поразки після взяття оборонної башти (“стовпа”), що була для них останньою надією⁵². З очікуванням війни пов’язане й сприймання знамень на зразок комети, яку літописець описує під 1265 р. Її появу трактували як знак “великого заколоту на землі” й раділи, коли нічого не сталося⁵³. З іншого боку, літописець виділяв незвичну поведінку птахів перед

⁴⁵ “і була радість велика через погибель поган; і палили доми їх, і руйнували села їх... Ставши у Привишах на ніч, захопили ж статки їх, спалили доми їх. Ранком пішли, нищачи землю і спалюючи. Спалили Таїсевичі і Буряля, і Раймочі, і Комата, і Дора, і городи нищили, і особливо спалили Стекинтів дім. Стали у селі Корковичах. І дивно було, що можна було насититися такої кількості воїнів, їм самим і їх коням, на двох дворах. А що не могли з’їсти самі й коні – усе спалили” (Там само. – С.120-121).

⁴⁶ “це – брату своєму, це – Левові, інших – Шварнові” (Там само. – С.133).

⁴⁷ Там само. – С.152.

⁴⁸ “Пішов Лестько на Лева і захопив у нього місто Перевореськ, і зарубав там усіх людей від малого до великого, город спалив, і поїхав назад до себе” – стверджує хроніст під 1281 р. (Там само. – С.151).

⁴⁹ “Їх кололи й рубали, і загнали в озеро. Десять чоловік хапалися за хвоста одного коня, сподіваючись: “Кінь винесе нас”. І так вони загрузали, топлени ангелом, якого послав Бог. І було озеро сповнене трупів, і щитів, і шоломів: місцеві велику користь мали, витягуючи їх” (Там само. – С.85).

⁵⁰ Там само. – С.133.

⁵¹ “послав Бог на них кару і ангел побивав їх. Вони так помирили: в одних відпадали підошви, як від черевиків. А інші, вилізши на коней, померли; ще інші вмирили, зійшовшись довкола вогню і м’ясо піднісши до рота. Від багатьох недуг вони помирили, а потоки небесні все одно топили їх” (Там само. – С.98).

⁵² “і страх великий, і жах напав на город, і стояли вони, наче мертві, на заборолах” (Там само. – С.149).

⁵³ Там само. – С.143

одним з боїв біля річки Сян⁵⁴.

Водночас війна для літописців - час двобоїв і пов'язаного з ними крику, стогону, шуму (невипадково мирний час – це літописна “тишина”). Так, воїни криком координують свою діяльність під час боїв, криком повідомляють про свою перемогу та просять підтримки. Під час битви з ятвягами, Данило і Василько Романовичі заохочуючи воїнів продовжувати бій, “крикнули обидва сильним голосом”, що їхні вороги тікають. Для підсилення ефекту, за одною з гіпотез, князі повторювали вигуки переслідуваних супротивників, співзвучні з руськими дієсловами руху (“Бігъ, бігъ!”, що перекладають або “гони”, “гони” або “біжать”, “біжать”⁵⁵. “Гласомъ великому” перед битвою співають пісні, що підіймають “бойовий дух” воїнів. Так, поляки “міцно” ідуть на війська Василька Романовича, “ревучи сильним голосом, “керліш” / “корелєс” співаючи”⁵⁶. Криком прохають про допомогу: у бою під Берестям 1228 р., за літописною версією, Василько Романович переслідував ворога, але “був голосний крик: “Брат твій б’ється позаду!”, і він, лишивши, вернувся брату на допомогу”⁵⁷. Літопис пов’язує війну також із жалібними криками: в одному з епізодів цілу ніч не вщухають крики пораних і тих, які шукають один одного. Поруч з криком, війну супроводжує тріск та відлуння ударів. Таке сприймання ставало основою для гіпербол і метафор: у одному з “кріпких” зіткнень, за словами літописця, “списи так ламалися, ніби це були удари грому”. Особливо грізним є літописний образ всепоглинаючого гулу війни, що нівелює “мирні” звуки⁵⁸.

Інший сигнал наближення збройного конфлікту - “сильний голос” ворожих послів, які приходять з ультиматумами. Саме в такому тоні посланець виголошує вимоги угорського короля Бели, адресовані оточеним галичанам. Примушуючи городян слухати “словеса великого короля угорського” з погрозами, він прагне показати могутність свого володаря і змусити жителів Галича припинити опір⁵⁹. Попри жахи й небезпеки збройного конфлікту, принаймні у галицькій частині літопису, домінує зацікавлення війною і навіть прагнення до неї. Показовим є епізод, вміщений під 1254 р.⁶⁰.

⁵⁴ У той час як руські воїни озброїлися, “і прилетіли орли й багато воронів, як хмара велика, і птахи ширяли, орли ж клекотали й плавали крилами своїми і здіймалися у повітрі, як ніколи раніше не було”. Це також вважали знаменням, однак пізніші редактори літопису не могли остаточно визначити – віщувало воно добро чи зло (Там само. – С.116).

⁵⁵ Там само. – С.130.

⁵⁶ Там само. – С.117.

⁵⁷ Там само. – С.94.

⁵⁸ Так, під час облоги Києва військом Батия – зауважує літописець, – не можна було нічого почути “через скрипіння возів його, ревіння верблюдів його та іржання коней його” (Там само. – С.108).

⁵⁹ Там само. – С.98.

⁶⁰ Тут літописець повідомляє, що Данило Романович “тяжко болів на очі” і не зміг взяти вороже укріплення, бо не помітив, що ворота в ньому були якийсь час відчинені. Пізніше, дуже розчарований цим, “недугою знедолений і струджений”, подався в “колимагу свою”. Проте князь не вважав цю хворобу чимось достойним більшої уваги, ніж війна: відходячи до свого намету і скаржачись на недугу, наказав синові “палити усі навколишні гради” (Там само. – С.126).

Військові досягнення були також визначальними для сусідніх з Руссю народів. Так, об'єктом здивування іноплеменників – підкреслює літопис, – стають, передусім, мілітарні елементи в культурі Галицько-Волинського князівства⁶¹.

Детально описані у літописі атрибути зброя (стріли, “сабля златом украшена”), доспіхи та одяг, який носили поверх доспихів (“кожухъ же оловира грецкого и круживы златыми плоскими ошить”). Вони не лише засвідчували соціальний статус чи естетичний смак князя-воїна, а й давали відчуття фізичної захищеності та психологічної переваги й вищості над звичайними людьми, які такого обладунку не мали⁶². Це – ще одна ознака суспільної ваги і влади, яка підіймала тогочасну озброєну людину над оточуючими і підкоряла інших її волі.

Загалом, проблема сприймання війни та військового компоненту в культурі середньовічної Галичини й Волині дозволяє поставити кілька суміжних питань, які лежать поза межами літописного тексту. Перше – текстологічне. Воно стосується участі військових людей в укладанні та редакції галицько-волинського літописання. З одного боку, детальні описи боїв, подані з погляду безпосереднього учасника чи знавця військової справи, велика кількість військової термінології⁶³ дають частині вчених підстави виділяти у літописному тексті не тільки ратні повісті, а й щоденники окремих походів. Разом з тим, помітно, що воєнні події у Галицько-Волинському літописі нерідко подані крізь призму релігійного світогляду, так, ніби автором тексту є не світська, а духовна особа. Водночас суміщення світської й духовної візій – також дуже часте явище у літописі. І це не дивно. Наявність військових знань та досвіду не обов'язково має вказувати, що літопис чи його частини творив воїн з княжого оточення. Враховуючи рівень мілітаризації тогочасного суспільства, знання духовних людей про війну, їхня заангажованість у ратні справи могли бути більшими, аніж можна б уявити нині. Тому наявність ратних повістей у літописі – не обов'язково наслідок діяльності воїна. З іншого боку, нині мало відомо про релігійний компонент у ментальності військових людей середньовічної Русі, їхнє ставлення до книжності тощо. Отож, “аргумент війни” при ідентифікації редакторів Галицько-Волинського літопису може бути, образно кажучи, двосічним мечем і свідчити як на користь світського, так і духовного походження тексту та його елементів. Так, хоча галицька частина літопису більше сконцентрована довкола образу війни, аніж відносно “мирна” волинська, проте ставлення до війни у всьому творі, переважно, однакове.

Ще одна проблема, яка впливає з нашої теми, – ідеологічна. Вона стосується самої природи соціальних відносин у середньовічній Галицько-

⁶¹ Мазовецький князь Конрад I, як союзник Романовичів, “любить руський бій” й спонукає до нього своїх воїнів, щоправда без великого успіху (Там само. – С.95). Натомість угорський король Бела IV захоплений виглядом військ Данила Галицького, тим, що князь приїхав “згідно зі звичаєм руським предків своїх” – у повнім воїнським обладунку (Там само. – С.122).

⁶² Keen M. Chivalry. – New Haven and London, 1984. – P.220.

⁶³ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) – Київ, 1961. – С.51-66, 112-120.

Волинській Русі. Насамперед, це торкається специфіки того, що на західно-європейському досвіді прийнято називати феодалізмом, феодальним суспільством, побудованим на лицарстві і лицарському етосі. Відносини власності у такому соціумі засновані на зв'язку сюзерена та васала, в основі яких, у свою чергу, лежали воєнні потреби і військова сила, а з ними й лицарські ідеали. Зрозуміло, що аналогічні поняття не були чужими середньовічній Русі⁶⁴. Однак, попри цивілізаційну єдність тогочасної Європи, категоріальний апарат та ментальність воїнів Данила Романовича усе ж відрізнялися від ідеалів, відомих з “Пісні про мого Сіда”, “Пісні про Роланда” чи романів про лицарів Круглого столу. Тому, наприклад, ще Р. Бутруш з великою обережністю та ваганнями шукав аналогів західноєвропейського феодалізму та лицарства у Київській Русі⁶⁵. Це не означає, що Русь обрала “особливий шлях” розвитку. Проте генетично її військова ідеологія – сплав різних елементів: від (пост)норманських (генеза її воїнської касты – княжих дружин, а також, можливо, деяких ритуалів та категорій лицарської етики), (пост)візантійських (трактування воєнних дій у руслі середньовічного християнства) та слов'янських компонентів до явних і прихованих орієнтальних запозичень. Крім того, культура середньовічної Галичини й Волині, принаймні частково, була наслідком русько-польських і русько-германських контактів тощо, отже – породженням центрально-східно-європейського цивілізаційного простору. Прямо чи посередньо цей контекст вплинув на її загальну конфігурацію, у тому числі й у військовій сфері.

Ми вже зазначили, що концепт війни, у багатьох аспектах, визначив форму й зміст Галицько-Волинського літопису, ставши його сюжетним кістяком. Так само й сама війна, певною мірою, цементувала середньовічний соціум Галичини й Волині, спричиняючи його урбанізацію, формуючи вертикаль і горизонталь соціальних відносин; зрештою, вона конструювала його ідеологію, ментальність. Проте часті сутички також і роздрібнювали це суспільство, підриваючи його економічну й політичну структуру. Саме війни з зовнішніми ворогами й внутрішні збройні конфлікти послабили та, зрештою, знищили Галицько-Волинське князівство, а згодом спричинили поступову інкорпорацію його території у склад сусідніх держав.

Стратегма козацкос: збройні конфлікти раннього нового часу. Реальну межу між середньовічною і ранньоновітною воєнними практиками проводять по-різному⁶⁶. У певних аспектах між ними бачать розлам, в інших – спадкоємність і континуїтет. Провести ментальний кордон між середньовічною та ранньоновітною рецепцією війн у певних моментах також досить складно, тоді як в інших вона є доволі чіткою. Однак залишається фактом, що людей XVII-

⁶⁴ Див.: *Войтович Л.* Феодалізм в українських землях: проблеми існування та періодизації // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Київ, 2004. – Т.2. – С.385-394. *Його ж.* Актуальні проблеми історії середніх віків // *Medium aevum: Середні віки.* – Львів, 2010 – С.13-18.

⁶⁵ *Boutruche R.* Seignierie et feodalite. – Paris, 1968.

⁶⁶ Вчені все ще дискутують довкола рівня й масштабів “мілітарної революції”, яка, на думку М. Робертса, відокремила ранній новий час від середньовіччя. Пор. *Prestwich M.* Armies and Warfare in the Middle Age: The English Experience. – New Haven and London, 1996. – P.334-336.

XVIII ст. цікавили повідомлення про війни XIII ст. Про це свідчать покраїнні записи на тому ж Хлебниківському списку Галицько-Волинського літопису. Ранньоновітні читачі виділяли для себе, наприклад, описи Батієвого вторгнення, кількість жертв військових конфліктів, деталі військових походів Романовичів і конспектували їх⁶⁷. Водночас в реальній дійсності вони мали справу з іншими війнами, зокрема тими, які згодом назвали козацькими. Картинам козацьких війн у ментальності їхніх галицьких сучасників властива та ж різка контрастність і суперечливість, якою позначена уся культура ранньоновітнього суспільства. Ілюстрацією цього можуть слугувати тексти українців/русів, поляків та євреїв XVII ст., які стали свідками Хмельниччини⁶⁸

Отож, прихильний до православ'я М. Гунашевський ставиться до козаків, в основному, дуже позитивно, відверто симпатизуючи їм. Вирішальними для нього були етнорелігійні критерії. З погляду Гунашевського, козаки викликають симпатію як вороги “ляхів” і супротивники їхньої віри – католицизму. Саме тому він збирає для своєї хроніки різні звістки з історії козацтва, де козаки постають захисниками Русі від різноманітних ворогів. При цьому літописець вибудовує своєрідну генеалогію козацьких війн. Символічно, що першим повідомленням, де зустрічаємо слово “козак”, на сторінках його літопису є повідомлення з 1578 року про страту Івана Підкови⁶⁹. Загальний тон запису вказує на прихований підтекст. Гунашевський акцентує на тому, що, попри їхні очевидні заслуги перед Річчю Посполитою, козаків тут постійно переслідують, і навіть більше – переслідують через те, що вони захищають Польщу. Опосередковано продовженням “козацької” теми у Львівському літописі стають дві звістки про повстання під проводом Северина Наливайка⁷⁰. Далі козаки постають учасниками шляхетських конфліктів⁷¹. Однак тут знову бачимо певний нюанс: приховано Гунашевський підтримує вчинок Шевлюги як справедливу кару за провокування безглузлого кривавого конфлікту. У ту ж парадигму героїчних персонажів Львівського літопису вписано також образ “Сагайдачного, гетьмана козацького”. У тексті його наділено напівміфічними атрибутами

⁶⁷ “Галичъ обяненъ на 4 части отъ Бобръки до Ущици и до Прута”, “Клятва межи ляхами и русю не брати челяди подъ час войны” тощо (Цит за: Галицко-Волинская летопись. – С.97).

⁶⁸ Порівняємо відомі документи двох жителів тогочасного Львова – Львівський літопис, вміщений серед інших записів українського міщанина Михайла Гунашевського (Цит за: *Бевзо О.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – Вид. 2.– Київ,1971), збережені у копіях “Листи зі Львова” представника польського міського патриціату Самуїла Кушевича (Цит за.: *Кушевич С.* Листи зі Львова //Жовтень – 1980. – № 1. – С.119-127; №2. – С.130-136; №3. – С. 99-106; – №4. – С.117-127) та книги єврейських хроністів Натана Ганновера і Мейєра з Шебржешина (Цит за: *Еврейские хроники XVII ст. Эпоха “Хмельничины”.* – Москва – Иерусалим, 1997.

⁶⁹ “Баторій бул во Львові і поїхал на лови, а казал козака Подкову стяти, бо посол турецький скаржил на него, що татарув біял і до Польщі недопущал” (*Бевзо О.* Львівський літопис. – С.101).

⁷⁰ “Наливайко до Венгер ходил” (під 1596 роком) і “Наливайка згублено” (під 1597 р.) (Там само. – С.102).

⁷¹ “Знову Опалінський зі Стадницьким о пса войну точил, і людий погубили много. Наостаток Стадницькому козак Шевлюга голову втял, ланцуцькому” – читаємо під 1608 роком (Там само. – С.103).

безстрашного воїна, який гине лицарською смертю⁷². У контекст розповіді про гетьмана автор вплітає також мотив заслуженого благословення усіх козаків з рук самого “королевича Владислава”⁷³. Тут простежується сюжет, незримо присутній у більшості літописних згадок про козаків: попри конфлікт з “ляхами”, Михайло Гунашевський зображає їх вірними підданими Речі Посполитої та її володаря. Проте події 1625-1626 рр., які літописець дещо сумбурно резюмує, він усе ж опосередковано зводить до перемоги над тими ж поляками⁷⁴. Наступні згадки про козацтво у Львівському літописі пов’язані з подіями 1630 р. Тут автор, підкріплюючи власні думки включеним до літописного тексту документом, уже відкрито зображає козаків оборонцями руського народу. Їм протистоять “ляхи” в особі Станіслава Конєцпольського і Самійла Лаща, які, за Гунашевським, виношують не просто проект ліквідації козацтва, а й план тотального знищення “усієї русі”⁷⁵. Цю ідею, підкреслює Гунашевський, виношують й львівські “латинники”⁷⁶. Певно, що в такому контексті невдачі коронного гетьмана й успіхи козаків для львівського міщанина зовсім логічні. Він не втримується від саркастичного вираження своєї антипатії до коронного гетьмана й емоційного захоплення козацтвом⁷⁷. Навіть козацька жорстокість щодо ворогів, з погляду Михайла Гунашевського, виявляється цілком виправданою. Це – відповідь на звірства “ляхів”, дзеркальне відображення жорстокості коронного війська. Так, Самійло Лащ нищить жителів “Лисінки містечка” на сам Великдень⁷⁸. Відповідно, літописець формує стереотип польського воїна як жорстокого винищувача усього руського⁷⁹. За це козаки мстяться на елітній “Золотій Рогі”⁸⁰. Водночас, трактуючи козаків як виразників Божої справедливості, автор літопису водночас і гордиться їхньою безпощадністю, і боїться її. Він бачить, як у козацьких діях стирається різниця між сакральним і профанним, дозволеним і забороненим. Так, нищачи загін коронного війська, козаки

⁷² “В той час Сагайдачний спосродку турков, беручи по одному, водил до свого обозу. Там его пострілено і умер, а в Києві лежить тіло его” (Там само. – С.104).

⁷³ “І так за помочю божиєю а за стараннем козацьким сталося, где видячи старання їх, сам признал їм рицарство, і отримали звитязство великое” (Там само. – С.104).

⁷⁴ “гетьман Конєцпольський ходил за козаками аже до Медвежих Лоз і гетьмана дал їм Дорошенка. Завіл був ляхов хорошенько, але не хотіл бити, мусили би ся були просити” (Там само. – С.105).

⁷⁵ “аби впрод козаков, а затим во вшисткой Україні русь вистинати аж до Москви” (Там само. – С.105).

⁷⁶ “теди мнісі домінікани меч повсящовали і коло костела носили і през вшистку мшу на олтару лежал с тим докладом, же на то поганство, на русь, жеби їх викоренити” (Там само. – С.111).

⁷⁷ “[Конєцпольський] людий много стратил і ледве ся виніс, але предця гармати їм зоставил, і познал, що козаки!” (Там само. – С.105).

⁷⁸ Там само. – С.105.

⁷⁹ “[Лащ] Лисінку містечко на самий день великодній вшистко вистинал, як мужов, так і жон, так і дітей, в церкві будучих, і попа з ними. По дорозі людей невинних, буле би тилько русин бил, забивали” (Там само. – С.106). “[Гетьман польський] розгнівавшись барзо..., послал хорогвий п’ять, под котрими було людей 7 сот, казали місто козацькоє висічи, і жонок, і дітей, аби едно бул русин” (Там само. – С.117).

⁸⁰ “на світанню вшистких побито, і ноги не впустили, і там в окопі поклали і ховати не казали; где скарби великіі округне побрали” (Там само. – С.108).

не лише залишають оголені тіла ворогів розкиданими на вулицях, “як в повітря” (тобто під час епідемії), але й убивають “своїх” же⁸¹. У запалі бою козаки не зважають ані на вік, ані на походження своїх ворогів. Як приклад у літописі наведено історію вісімнадцятирічного польського шляхтича Гломбоцького, який, віддавши свою соболеву шубу, пропонував великий викуп, але теж не уникнув козацької розправи⁸². Разом з тим, козацькі виступи 1630 р. у свідомості літописця тісно пов’язані з обороною православ’я, а будь-яка поразка козацтва для нього – загроза “усій русі”. Яскравий приклад – згадка про знаковий осередок “святої віри” – Межигірський монастир, який у тексті літопису прямо названий “козацьким”⁸³. Звідси – протиставлення гротескно-іронічного образу коронного “пана гетьмана” (Конєцпольського), який після завершення бойових дій 1630 р. уособлює поразку “ляхів”, і постаті запорозького гетьмана – “Тараса» (Трясила), який в Гунашевського символізує військовий успіх козаків й визнання їхніх вольностей⁸⁴. Загалом же, на думку С. Плохія, автор Львівського літопису зараховує події 1630 р. до категорій священної війни⁸⁵. Відповідно, дії козаків в його уяві також сакралізовані: вони перетворюються на знаряддя справедливої Божої кари. При цьому Гунашевський спеціально підкреслює, що дані про усі події “за Дніпром” він запозичив з надійного джерела – письмових вісток одного із запорозьких гетьманів (якого, проте, називає досить невиразно – “якимось”)⁸⁶. Тим самим, літописець ще раз акцентує на постійному зв’язку між львівськими русинами-українцями і їхніми інформаторами “з України”. Однак після опису подій 1630 р. згадки про козаків на певний час зникають зі сторінок літопису Гунашевського і з’являються там лише під 1635 р. Тут знову виникає мотив “ляських” підступів проти козацтва⁸⁷.

⁸¹ “Єдного русина Попеля знашли в чернца, взяли і розстріляли, а другого с церкви святого Феодосія” (Там само. – С. 108).

⁸² Там само. – С.108.

⁸³ “німці (...) до Межигорського монастиря хтіли штурмувати, леч ся чернці постерегли (...). Що ж, розумієте, в яком ми страху були, же юж в козацьком монастиру, на котрий вшистки зубами скреготали! І певне, гди би ся їм ведлуг замислов їх повело, вшисткой би ся русі достало...” (Там само. – С.109).

⁸⁴ “гди му [Конєцпольському] Тарас обраного війська показал позосталого: юж не 6 тисячий нех будет, гетьмана не он, ані кроль маєт надавати, тільки сами обирати, признал му рицєрство” (Там само. – С.110).

⁸⁵ *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ 2005. – С. 182-185.

⁸⁶ “гетьманом козацьким ніякись Тимош Мигайлович Оренда, котрий рукою власною тії новини посилал знаємим своїм в року 1630” (*Бевзо О.* Львівський літопис. – С.111).

⁸⁷ На цей раз козакам у тексті літопису протистоїть “ніякий капітан, котрий ся був оженил у Львові, у пана Дзяного, у влоха”. Він присягає світській і духовній владі Речі Посполитої збудувати “на Україні, где Ніпр упадає в дунай” фортецю Кодак, щоб перешкоджати морським походам запорожців. І в цьому випадку руйнування твердині та козацьку розправу над капітаном і залогою Кодака Гунашевський вважає цілком виправданими і справедливими вчинками. Опис жорстоких “збитків козацьких над капітаном” у його тексті подано до краю натуралістично й безпристрасно: “з вечера до світа збили вшисток люд і ноги не оставили (...) А самого живо взявши, наперві руки му ізсікли і за пазуху вложили, і у плюдри порошу насипали і поставили у столпа над Дніпром і запалили і порох го встинул в Дніпр. І на розсвіті скарбом ся ділили куршаком, розсілавши килимув кілька, а

Проте на цьому список польських підступів проти козаків, яких постійно “хотять зносити”, у Львівському літописі не закінчується. Під тим же роком він розповідає про зраду супроти руйнівників Кодака – запорожців Івана Сулими, яких реєстровці підступом запрошують до боротьби проти поляків, заманюють до окопу, заковують у кайдани і страчують у Варшаві⁸⁸. Як бачимо, і тут зберігається та ж тенденція у трактуванні козацтва. Козаки – підкреслює автор літопису, – постійно захищають християн Речі Посполитої від “невірних” (татар і турків), натомість їх несправедливо кривдять, називають зрадниками держави намагаються знищити. Логічно, що далі, під 1636 роком, коментуючи успіхи польського війська (“пощастило ляхом”), літописець додає на полях промовистий коментар⁸⁹. Далі він розгортає образ козаків як особливого, незалежного лицарського стану, наділеного особливими правами і вольностями, яких не мають звичайні міщани. Загальне уявлення про козацтво у Гунашевського цілком відповідає етнорелігійним стереотипам його доби. Для нього козаки – мешканці України, які живуть “за Дніпром” і сповідують православ’я, частина русі, до якої зачисляють себе й галицькі русини-українці. Тому, з одного боку, у Львівському літописі козацтво зображене в героїчно – пафосному ключі⁹⁰.

Водночас образ героїв у хроніці суміщений з образом безпощадних воїнів, які не зупиняються ні перед чим. Особливо непростими постають стосунки міщан з козаками під час облоги близького літописцеві Львова 1648 року⁹¹.

Саме тому автор літопису сакралізує релігійні війни, але страхається їхніх наслідків. Його повідомлення про насильство з козацького боку нерідко створюють враження суміші захоплення і жаху, іноді навіть своєрідного захоплення цим жахом⁹². Так само й на облогу Львова 1648 р. Гунашевський дивиться водночас у двох перспективах. Як православний, котрий не симпатизує місцевим полякам, він розповідає про них страшні історії – наприклад, про те, вони убивають львівських русинів⁹³. Проте, як житель обложеного міста, у якому козаки нищать водопровід, а козацько-татарські загони грабують церкви, він займає позицію пересічного львівського мешканця. Хроніст перераховує спільні для

потом, зробивши своє, поїхали” (Там само. – С.114).

⁸⁸ Там само. – С.114-115.

⁸⁹ “Початок неволі козацької” (Там само. – С.115).

⁹⁰ “А козаки тиж не пишні: еше ся войско лятськое не осмотрило, а они юж гдєсь заділи 5 хорогвій (їдять не лупячи)” (Там само. – С.117).

⁹¹ “Замку Високого добули і люд вистинали, также і по кляшторах усе побрали і по церквах” (Там само. – С.122-123).

⁹² “А на Україні козаки броїли, ляхом деспекти чинили, німцов як мух били, жидов різали, як кур, мніхов у костелах палили єдні, а другії гумна молотили, їздячи стада займовали, м’яса до бочок солили, живність собі готовали. А потом, підхавши под лядский обоз, вшиткі коні займили, же небожата ляхи, поверши пиху, мусили піхотою ходити” (Там само. – С.119) чи чи “Хмельницький розослал бул полковников ... з козаками, до котрих навенцей хлопства в’язалося, і добивали містечок і міст, шляхту і жидов, і ляхов всіх впень стинаючи, а добра у всіх огулом отбираючи і обдираючи, і людей невинних губ’ячи, костели і кляштори луп’ячи” (Там само. – С.121).

⁹³ “у бернадинов русі ж, що була поутікала для оборони, на п’ятсот і большеї постинано, также і в місті, на ратушу, на валах” (Там само. – С.123).

усіх городян жертви облоги як приклад демографічного спустошення⁹⁴. Проте, в міру того як війна відходить від стін Львова, козаки для Гунашевського далі стають героями.

Зовсім не так дивився на козацьку війну інший львівський мешканець – Самуїл Кушевич. Під час облоги Львова він репрезентував польську спільноту міста. У його відомих листах, де львівський райця описував події в Руському воєводстві, це – зрадники, “підлі слуги з борисфенських долин”, “козацька сарана”, “чернь українна”, “гультяйство”, що зливається з “татарським плюгавством” й загрожує існуванню Корони. Поруч з тим, він дивиться на війну 1648 року поглядом ерудита – книжника як на астрологічну необхідність і підкреслює, що її напрозорив у своєму календарі Микола Ходович⁹⁵. (Зрештою, Кушевич постійно порівнює сучасний йому конфлікт то з рекомендаціями античних авторів щодо воєнної стратегії й тактики та громадянської війни загалом⁹⁶ то з повідомленнями польських хроністів про давні війни⁹⁷.) Крім того, його турбують приховані внутрішні вороги – православні / люди грецької віри. Ззовні вони лояльні щодо міської громади Львова, яку урядник ідентифікує з польською етнічною спільнотою, однак внутрішньо, підозрює автор листів, “виглядають ворога з охотою”. Згодом на сторінках своїх листів Кушевич згадує ще й про якихось⁹⁸. Ще далі у тексті з’являється картина тотальної руської загрози, яка оточує польську спільноту усього воєводства⁹⁹. Ще одним підтвердженням цього стереотипу стає перехоплений лист гологірських селян до Хмельницького, де ті просять захисту від “польської тиранії” (цей вислів особливо обурює Кушевича). Тому закономірно, що сцену публічного виявлення і знищення шпигуна-русина під час елекції Вишеневецького у францисканському костелі автор листів зі Львова трактує як добре знамення¹⁰⁰. В іншому місці появу лихого ворога в іпостасі бунтівної русі Кушевич ладен трактувати, навпаки, як Господню кару за гордість великих польських володарів¹⁰¹. Тому не дивно, що військові перемоги козацько-татарських сил Кушевич описує як злі знаки. Козацьке військо для автора листів – дуже серйозна загроза. Він постійно звертається до його чисельності на тлі малої кількості “своїх” – коронних

⁹⁴ “І люд еден татари вибрали, другий от меча погинул, третій- от голоду, четвертий – от повітря (мору). У церкві святого Юря трупa 54 забитих людей, і татарин, на самий престол упадши, розбився” (Там само. – С.123).

⁹⁵ *Кушевич С.* Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 1. – С.122.

⁹⁶ *Кушевич С.* Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 2. – С.131,133,134-135

⁹⁷ *Кушевич С.* Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 1. – С.123-124; – № 2. – С.134.

⁹⁸ “опришків”, які з власної ініціативи нападають на поляків, нібито не координуючи своїх дій з козацьким військом (*Кушевич С.* Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 2. – С.136).

⁹⁹ “вже стало небезпечним по селах і містах через бунти “всієї русі, яка з (...) непримиренною ненавистю до католиків убиває і жахливо мордує піших і кінних.” Водночас на сторінках кушевичевих листів знову з’являється тема змови: русини Львова приймають ночами невідомих гультяїв, організовують підозрілі збори. Усе це лише підтверджує первісну уявлення автора про зрадливу русь, яка “відмовляє у послуху” (*Кушевич С.* Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 3. – С.100).

¹⁰⁰ Там само. – С.105

¹⁰¹ Там само. – С.106.

сил¹⁰². Водночас стосунки з козаками Кушевич намагається описувати у рамках лицарського етосу, покликаючись на релігійні принципи¹⁰³. Ті ж риси він періодично бачить і в поведінці Хмельницького, з сатисфакцією констатує його поміркованість. У момент смерті короля козацький провідник відмовляється від наступу, отже, тимчасово перестає бути “варваром” для Кушевича¹⁰⁴. Однак загалом козаки та їхні союзники для львівського автора – безоглядні злочинці й вбивці мирного населення. Православні вороги разом з татарами – підкреслює він, вирізують жителів руських містечок без огляду на їхню віру, спалюючи і костели і церкви¹⁰⁵. Водночас повідомлення про насильство з боку польських військ здаються Кушевичу неперевереними чутками¹⁰⁶. І це закономірно, бо для нього ідеальними лицарями є саме польські воїни, а не їхні опоненти.

У цьому контексті він вибудовує образ Львова – міста в облозі. Тут паує постійний страх перед нападом ззовні й змовою зсередини, доповнений матеріальним дискомфортом, великим скупченням переляканого населення та військ. На цьому тлі зростає релігійний пієтизм, що лише підсилює емоційне напруження¹⁰⁷. Цей образ з першого листа Кушевича у наступних текстах лише розширюється, деталізується й набуває драматичніших барв. В міру наближення ворога до стін Львова його жителів опановує паніка та безнадія (“з нами покінчено”), і міська влада змушена перетворити місто у повністю закриту фортецю, яку мужчини не мають права покидати¹⁰⁸. На цьому етапі польські оборонці Львова декларують свою мужність та вірність Короні¹⁰⁹. Проте безпосередній контакт з козацьким військом знову збуджує серед польських горожан не лише бажання оборонятися, але й масовий страх. Щоправда, Кушевич повсякчас наголошує на гендерній специфіці війни. Для нього це – чоловіча, а не жіноча справа¹¹⁰. Жіноче безсилля у воєнній ситуації Кушевич змальовує зі співчуттям. Водночас він безпощадний до жінок, які виступають на боці козаків¹¹¹. Паралельно львівський автор спеціально змальовує спалах патріотичних почуттів та войовничого запалу серед жителів міста: купці,

¹⁰² “проти величезного війська... це – бджола супроти слона” (Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 1. – С.122).

¹⁰³ “обіцянки, дані навіть ворогам, треба виконувати. Цього вчить свята теологія” (Там само. – С.121).

¹⁰⁴ Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 2. – С.130.

¹⁰⁵ Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 3. – С.102.

¹⁰⁶ “про різанину людей грецької віри в Кам’янці ми з великим подивом і навіть сміхом дізналися лише з Варшави” (Там само. – С.101).

¹⁰⁷ “у Львові ... перебуває велика кількість людей всіх станів, становища й віку у страху й трепеті вдень і вночі. Відчинена лише одна брама, при якій, через тисняву людей і майна, велике сум’яття. Військо в кам’яницях, військо в мурах, а решта, йдучи за духовенством з жінками і малими дітьми, вимолюючи відпущення гріхів, і просить Бога покласти край поразкам” (Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 1. – С.120).

¹⁰⁸ Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 3. – С.100.

¹⁰⁹ “не треба сумніватися у нашій вірності; вороги міст побачать, як їх треба боронити” (Там само. – С.100).

¹¹⁰ “міщани на валах, а біла стать в той час залишала місто з безладдям і тиснявою на воротах” (Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 3. – С.104).

¹¹¹ “З огляду на слабку стать її помилювали, що, на мою думку, не дуже добре й не дуже слушно” – зауважує він, описуючи “розкаєння” виявленої розвідниці (Там само. – С.105).

ремісники, монастирі жертвують свої статки, щоби врятувати батьківщину. На цьому тлі з'являється мотив володаря-патрона, у якому бачать єдиного рятівника¹¹². Поступово Львів паралізує страх смерті: міщани дізнаються про те, що вороги нібито вирубують брюховицьких мужчин¹¹³. Водночас на вулицях обложеного міста від негоди й голоду починають вмирати люди¹¹⁴. Паралельно починається атака козацько-татарських військ, і Львів перетворюється на сцену боїв, які Кушевич широко й детально змальовує. З одного боку, він акцентує на героїзмі міщан, які “кладуть дуже багато ворога”, підпалюють будинки, щоби спровокувати відступ ворожих сил тощо. З іншого – наголошує на силі й здобутках козаків, які займають передміські території, перетинають водогони, підкопують замковий мур й загрожують існуванню міста. Водночас всередині Львова – підкреслює Кушевич, – панує страх й непевність у завтрашньому дні. Мешканці довіряють чуткам і постійно очікують на загибель. Це провокує масову паніку¹¹⁵. Усе це, зрештою, в уяві львівського міщанина виправдовує шлях компромісу та переговорів обложених з козацько-татарським військом, які Кушевич детально описує (При цьому Хмельницький постає у його тексті людиною, яка співчуває столичному місту Русі і хоче його врятувати)¹¹⁶. Зрештою, закінчення бойових дій біля міських мурів від змальовує не просто з позицій очевидця, а зі становища людини, яка віч-на-віч зіштовхується з воєнною небезпекою¹¹⁷. Зрештою, після облоги міста для польських міщан настає час подячних відправ за відвернення воєнної небезпеки¹¹⁸. В міру того, як козацьке військо відходить від львівських мурів, воєнна загроза доходить до Кушевича лише у вигляді окремих відголосків (наприклад, козацьких звірств над руським монахом-зрадником, якого “на глум” присилають до Львова)¹¹⁹. В останньому з його листів образ війни перетворюється на картину віддалених боїв, відомих лише з розповідей їхніх учасників¹²⁰. Візуальним відповідником того, як уявляли

¹¹² “пані Слоневська від кармеліток принесла срібло, і кинувши його під ноги князю Вишневецькому в костьолі отців францисканців, просила рятунку. Військо... з гірким плачем просило його мосць князя прийняти командування і допомогти твердістю з огляду на близьку загибель вітчизни” (Там само. – С.104).

¹¹³ *Кушевич С.* Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 4. – С.117.

¹¹⁴ Там само. – С.118.

¹¹⁵ “на Ринку крикнули, що ворог буцімто взяв Галицькі ворота, й жінки, зчинивши в місті крик, кинулись зі своїх домів з малими дітками до костьолів, прагнучи там, серед свята святих, умерти від рук ворога” (Там само. – С.118).

¹¹⁶ Там само. – С.119-120.

¹¹⁷ “одне ядро вдарило в кам'яницю ... львівського архієпископа, друге в єврейську кам'яницю, а третє, не без загрози для мене, пролетіло повз вежу ратуші, де я стояв, спостерігаючи, як починали виступати ворожі полки” (Там само. – С.121).

¹¹⁸ “на другий день після його [Хмельницького] відходу, тобто 27 жовтня, ми відправили службу в митрополічому костьолі дякуючи Господу Богу за те, що звільнив нас. Співаючи “Тебе, Бога, хвалимо”, третього дня листопада відправляли службу в Ратуші у палаті райців, як там, так і в залі наших засідань, просячи Пана Бога захищати нас і в майбутньому (...), Четвертого листопада в костьолі отців францисканів відправили службу й казання, яке поспільство на валах супроводжувало врочистим співом: “Тебе, Бога, хвалимо” (Там само. – С.121).

¹¹⁹ Там само. – С.126.

¹²⁰ Там само. – С.126.

облогу Львова 1648 року поляки XVII- XVIII ст., слугує часто репродукований мідьєрит К.-А. Недбаловича 1702 р.¹²¹ На ньому зображене місто у мурах звідусіль оточене козацькими й татарськими військами: вони штурмують Високий замок, випускають у городян стріли, зрештою, обстрілюють з гармат виділені на загальному львівські храми та ратушу, на яких висять польські хоругви. Водночас з міських споруд їм також відповідають пострілами; на картині видно й жертви війни – фігурки мертвих людей. Однак найголовнішою тут є зображена на тлі нічного неба постать Яна з Дуклі на хмарі, який здіймає руки, охороняючи місто від напасників. Справді, в уявленнях тогочасних польських жителів Львів врятувала не збройна оборона чи грошовий викуп, а чудо цього святого¹²². Картина Недбаловича зображує облогу міста як драму; цікаво, що рисунок XVII ст, який зображає другий прихід Хмельницького під Львів у 1655 році, показує облогу міста у спокійнішому тоні. Козацькі війська тут вирисовані паралельно до міста та його мурів, і не в час атаки, отже, як потенційна, а не пряма загроза¹²³

Дещо інакше на козацькі війни дивилися євреї Руського воєводства, яких козаки та навіть окремі польські автори називали опосередкованими призвідцями збройних виступів¹²⁴. (Не випадково однією з ультимативних вимог Богдана Хмельницького до львів'ян було видача міських євреїв). У хроніках ранньомодерних єврейських книжників ці збройні конфлікти отримали містико-апокаліптичне витлумачення. Так з'явилися метафорико-алегоричні окреслення Хмельниччини на зразок гематричної “пучини бездонної” Натана Ганновера, у якій - за традиціями мідрашів, – можна було вбачати і цитату з Тори, і зашифрований образ козака/православного як напівдемонічної істоти¹²⁵. Цю подвійну логіку можна простежити у єврейському образі повстання загалом. З одного боку, усі заворушення, в яких брали участь козаки, були трактовані як вияви Господньої кари – “жезл кари”, опущений Богом на вибраний народ¹²⁶.

¹²¹ Див., напр.: Українська графіка XI- поч. XX ст. – Київ, 1994. – С.141; Історія Львова. – Т.1. – Львів, 2006. – С.213 тощо.

¹²² Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль–Львів, 1996. – С.84.

¹²³ Історія Львова. – Т.1. – Львів, 2006. – С.215.

¹²⁴ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – С.51-52, 84; Плохий С. Хмельниччина і євреї. Причинки до ідеології повстання //Prosphonema. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60- річчю акад. Я. Ісасвича. – Львів, 1998. – С.475-487. Боровой С. Классовая борьба на Украине XVII века в свете современных еврейских хроник // Еврейские хроники XVII ст. Эпоха “хмельничины”. – Москва – Иерусалим, 1997. – С.36-40.

¹²⁵ Еврейские хроники XVII ст. Эпоха “хмельничины”. – С.138.

¹²⁶ Там само. – С.83. Водночас козаки, які, за цією концепцією, мали б виступати знярядям гніву, Божим мечем, були проголошені представниками абсолютного зла, яке нищить єврейську спільноту. Звідси – повторюване у Ганновера ритуальне прокляття (“нехай буде стерте”) іменам Наливайка, Павлюка та Хмельницького, а також намагання пояснити ім'я ненависного “Хмеля” як закодоване месіаністичне пророцтво (Там само. – С.84). Козаки тут зображені як високомірні, жорстокі та лицемірні грабіжники/злочинці/бунтівники (але водночас досвідчені воїни), котрі не з Божої волі, а самостійно приносять євреям нещастя. Як наслідок, козацькі повстання у свідомості єврейських авторів перетворилися на низку страшних звірств, від яких гинуть “мученики” з різних міських кагалів. Їх каменують, душать, спалюють, піддають жахливим тортурам: здирають шкіру, викидають тіла псам, відрубують руки і ноги та топчуть кіньми, рубають на шматки “як рибу”,

Мейер з Щебржешина додавав до цього списку також злочини святотатства, що підсилювали сакрально-містичне сприймання збройного конфлікту¹²⁷. Такий загальний образ формував уявлення про козака-бестію, якою рухають нелюдські інстинкти.

Водночас козацькі війни у єврейських хроніках описані як конфлікт між козаками/православними та поляками/католиками (і навіть ще конкретніше – польськими можновладцями), побічною жертвою яких стають євреї як “люди короля”. Такий статус зближував їх з польськими міськими спільнотами Руського воєводства, які також боялися козацьких військ. Про це свідчили, зокрема, описи облоги Львова та Жовкви 1648 року в єврейських ранньоновітніх пам’ятках. З одного боку, у Натана Ганновера ці міста описані саме як єврейські святі общини, тобто без огляду на інші національні громади. Водночас у його тексті львівські євреї постають невід’ємною частиною міського соціуму, а місцеві поляки – їхніми захисниками. Так, хроніст спеціально зазначає, що “з Високого Замку стріляли у неприятеля і убили тисячі православних і татар – до того часу, поки поляки не були змушені через відсутність води відступити з Високого замку у місто”¹²⁸. Облогу Львова Ганновер описує як суміш страху перед можливим захопленням міста і реальних небезпек – епідемії, голоду та холоду. Міські жителі остерігаються виходити на вулиці, їм не вистачає їжі та води¹²⁹. У цьому контексті викуп, який міщани виплачують військам Хмельницького, виглядає цілком виправданим. Водночас і тут у тексті Ганновера бачимо роздвоєння. З одного боку, він трактує викуп як тотальний грабунок, після якого місто та його єврейський кагал нагадує “річку без риби”. З іншого – відхід козацьких військ від стін Львова хроніст подає як чудесне заступництво єврейських праведників, які вимолюють такий хід подій у Бога¹³⁰. Отож, історичний факт стає релігійним феноменом. За схожою схемою описана й облога Жовкви. Тут ворог (козаки) також зіштовхується з неприступністю твердині та мужністю її захисників, які виливають на нападників кип’ячу воду та вбивають їх з рушниць. Водночас і тут захисники змушені платити викуп¹³¹. Поруч з тим, Ганновер з задоволенням перелічує міста (за його термінологією – общини), в яких жителі, хоч і стали жертвами голоду та епідемії, не піддалися козацько-татарському війську й не заплатили йому нічого (Язловець, Бучач, Комарно, Безл, Сокаль). Натомість Перемишль у трактуванні єврейського автора поставав містом, яке вдалося врятувати лише за особливим Божим заступництвом¹³².

закопують живцем; єврейських дітей вішають на грудях матерів чи смажать на рожні, зрештою, роблять з них міст і їздять по ньому тощо (Там само. – С.94).

¹²⁷ “православні” палять синагоги, використовують завіси кивотів як дитячі пеленки, а сувоями Тори обв’язують собі ноги (Там само. – С.159).

¹²⁸ Там само. – С.115.

¹²⁹ “І у місті був мор та великий голод. Навколо шаленів меч і жителів опанував страх. Від голоду та мору померло в місті біля 10 тисяч душ” (Там само. – С.115).

¹³⁰ “якщо б Господь не змилостивився над (...) синами Ізраїлю, (...) які вирізнялися великою вченістю і здійснили таку велику покуту, що їх молитви досягнули небес, через що Господь спонукав злодіїв піти на угоду, - якщо би не все це, і місто залишалося б в облозі ще з тиждень, усі жителі загинули б від голоду й спраги” (Там само. – С.115).

¹³¹ Там само. – С.116

¹³² Там само. – С.117

Зрештою, ці образи козацької війни стали графаретами – майже дослівне їх повторення бачимо й у хроніці Мейєра з Шебржешина¹³³. Водночас цей хроніст додає свої метафори та інтерпретації. Так, доволі скупий опис облоги Жовкви за Ганновером у нього перетворюється на деталізовану картину¹³⁴.

Водночас козацькі війни вписувалися у загальну історіософію єврейських авторів XVII- XVIII ст. Для них – це ще одна спонука до покаяння за гріхи, ланка у ланцюгу біблійної історії. Зрештою, Ганновер і Мейєр з Шебржешина розглядали Україну як тимчасове й потенційно вороже для євреїв пристанище та сподівалися, що “Бог помсти”, відплативши кривдникам, поверне їх у “землю обітовану”¹³⁵.

Як бачимо, між українською, польською та єврейською візією козацьких війн можна побачити як подібні, так і відмінні риси. З одного боку, і українці (русь), і поляки, і євреї дивляться на збройний конфлікт крізь призму його сакральних та містичних витоків. Проте ця сакральність війни уявляється їм по-різному. Для автора того ж Львівського літопису козацькі війни – справедлива боротьба за православну віру, яка освячує насилля над тими, хто чинить над нею наругу. Натомість для Кушевича, Ганновера чи Мейєра з Шебржешина війни козаків – “бич Божий” і кара за гріхи католиків чи іудеїв, підступний бунт та жорстока розправа над невинними. Помітна також різниця в риторичному та ідейному оформленні наративів кожного з цих авторів. Гунашевський говорить про війну мовою руських релігійних полемістів. Кушевич використовує дискурс латиномовної культури, характерний для польських ерудитів XVII ст. Єврейські хроністи переносять в контекст своєї епохи стилістику Тори й Талмуду. І це – реалії ранньомодерного світу, поділеного на кілька відмежованих один від одного світів, етноконфесійних середовищ, в яких ці автори жили і за межі яких намагалися не виходити. Цим можна пояснити, зокрема, й малий успіх місії Адама Кисіля, посередника між шляхтою та Хмельницьким, який прагнув поєднати руську і польську ідентичність та сформував уявлення про козацтво як ідеальну сукупність збройних людей, яка могли б стати захистом для Корони¹³⁶. Водночас проблема Кисіля відсилає до іншої, пов’язаної з рецепцією і (само) репрезентацією козаків у культурі його часу. На певному етапі прихильники запорожців, а згодом і вони самі, почали зображати себе представниками лицарського стану, які сповідують особливі моральні засади та вимагають відповідного ставлення до себе. Водночас зрозуміло, що між уявленням про лицаря (і воїна загалом) у XVII і, допустимо, XIII ст. існувала

¹³³ Там само. – С.168-169

¹³⁴ “Православні” тут оточують місто “з заходу, сходу, півночі й півдня”, їх обливають кип’ятком, і вони розбігаються “з поспіхом пташенят”. Водночас послання козацьких послів до жителів Жовкви у Мейєра перетворюється на довгу промову, прикрашену гіперболами в орієнтальному стилі: “якщо Львів не устояв проти нас, (...) якщо ми знесли, наче потік, тисячі міст, то невже ви думаєте, що ви можете врятуватися від нас?”. Проте загалом, підкреслює Мейєр, козацьке військо в околицях Львова стає для місцевих євреїв “воротами смерті” (Там само. – С.169).

¹³⁵ Там само, – С.83.

¹³⁶ *Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600-1653.* – Cambridge (Mass), 1985. – P. 85.

не лише часова, але й змістова дистанція. Тому застосування категорій класичного лицарського етосу до ранньоновітнього воїнства, на нашу думку, має багато слабких сторін¹³⁷. “Козацька” категорія лицарства має ту ж генезу, що й шляхетська, оперта на тогочасних західноєвропейських зразках і вписана у соціальні уявлення раннього нового часу. Невипадково М. Гунашевський у своєму літописі раз по раз наголошує, що представники польської шляхти та й сам король признають козакам “рицerstво”). Водночас варто підкреслити усвідомлене застосування категорії “лицарського стану” щодо козаків, культура яких була своєрідною сумішшю західної і східної цивілізацій. У контексті їхньої діяльності вона постійно міняла своє значення. Так, на певному етапі козаки відчували себе частиною Речі Посполитої, і “підданими короля його милості” (отже, його “лицарями”). Однак пізніше, зокрема в ході Хмельниччини, цей погляд змінився. Тепер козаки прагнули бачити себе не стільки воїнами, тобто одним зі станів суспільства, і навіть не так політичною елітою суспільства, як незалежною силою, здатною повністю трансформувати мирний соціум й побудувати новий – мілітарний. (Якщо враховувати окреслення тої ж держави Хмельницького як “козацької”, то на певний час це їм вдалося). Паралельно можна говорити про певний історичний парадокс. Дружинники Данила Романовича, де-факт дотримувалися загальних принципів середньовічної воїнської моралі, однак сучасники не називали їх “лицарями” (таке окреслення було їм чужим, бо належало іншій етноконфесійній зоні). Козаки ж Хмельницького пропонували суспільству власні принципи, нерідко виступаючи проти західної культури (латинницва), але водночас прагнули подати себе за її зразком. Проте діяли вони за своїми правилами, вважаючи, очевидно, що не лише Річ Посполита, але й Московське царство мають миритися з існуванням “православних лицарів”. Але якщо у тогочасній Польщі ідея лицарського стану була природною, то у свідомості росіян XVII еліт вона взагалі не була передбачена: їхній соціум будувався за іншими принципами. І це спочатку стало причиною тріумфу, а згодом, навпаки, – трагедії козацтва.

Від “княжих усобиць” до “національної революції”: рецепція середньовічних та ранньоновітніх війн у XIX- XX ст. Проблема середньовічних та ранньоновітніх збройних конфліктів стала однією з тем, на яких сконцентрували увагу свого галицькі інтелектуали модерного часу. Одним з імпульсів для цього став воєнний досвід галичан XIX – XX ст.: драматичні події першої та другої світової воєн, україно-польської боротьби за Галичину у 1919-1920 рр. тощо. Через це у різний час образ давніх воєн використовували не тільки для об’єктивної історичної реконструкції, але й для підсилення певних суспільно-політичних проєктів: формування й розвитку національної свідомості, конструювання ідеалу героя та стереотипу ворога тощо. Тут можна виділити дві ідейні лінії.

У руслі першої особливий акцент клався на “бойовий дух” середньовіччя. Ланками цієї лінії стало, зокрема, уславлення княжої доби та її постатей серед галицьких українців. Звідси, наприклад, – часте використання зображень

¹³⁷ Пор.: *Оссовская М.* Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали. – Москва, 1987. – С.98-99.

середньовічних воїнів в ілюстраціях українських видань 20-30 рр. ХХ ст. та популярність історичних романів (твори І. Филипчика, Ю. Опільського, К. Гриневичевої) й досліджень, посвячених історії (студії І. Крип'якевича, С. Томашівського, Т. Коструби тощо) чи археології (розкопки Я. Пастернака) княжого часу у міжвоєнний період. Часто використовуваний тоді ідеал княжого дружинника та князя-воїна добре відповідав поширеній у тогочасній Європі естетиці сили, волі і натиску. Крім того, він мав нагадувати галицьким українцям про “золоту добу” їхньої історії (до польського завоювання), а водночас символізував їхню готовність до національно-визвольної боротьби (мотив, особливо актуальний після поразки Листопадового зриву 1918 р.). Для галичан – поляків, навпаки, близьке їм середньовіччя починалося після 1340 р., тобто нападу польських військ на Львів (тому для них знаковою подією доби став Казимир Великий). Крім того, для польської спільноти першої половини ХХ ст. актуальною стала історія Грюнвальду та боротьби з хрестоносцями. Це чітко виявилось у період зростання польсько-німецького напруження у другій половині 30-х років та безпосередньо у конфлікті 1939 р. У післявоєнній Галичині війни княжого часу отримали нові інтерпретації. З одного боку, радянська ідеологія використовувала окремі з них як моделі для сприймання недавнього радянсько-німецького конфлікту (наприклад, образ Данила Галицького як переможця тевтонців у однойменній поемі М. Бажана). З іншого боку, місцева інтелігенція прагнула використати образи давніх конфліктів для збереження чи реконструкції національної свідомості галичан. Звідси, зокрема, – популярність серед галицької інтелігенції 70- 80 рр. не лише історичних романів Т. Микитина, А. Хижняка, Ю. Опільського чи невеликої поеми В. Малика про “Восводу Дмитра”, але й наукових досліджень на цю тему: від праць І. Крип'якевича до досліджень М. Котляра та П. Толочка. У добу незалежності України інтерес до постатей галицьких князів як воїнів лише зріс: цьому сприяла як повторна публікація міжвоєнних видань з військової історії, так і поява нових текстів з цієї тематики. Звідси – й своєрідний культ Данила Галицького та концепція його львівського пам'ятника, і активна діяльність галицьких клубів історичної реконструкції, які прагнуть у сучасному контексті відтворити бої середньовічних лицарів тощо. Водночас наголос на “княжих міжусобицях”, що спричинили кризу середньовічної Русі, у сучасній історичній свідомості галичан відіграє роль історичного попередження: ним ілюструють потребу інтегрування суспільства та його політичних сил.

Друга лінія історичної свідомості галичан ХІХ – ХХ ст. сконцентрована довкола теми козацьких війн. Одним з перших її утілень можна вважати козакофільство галицьких народовців з його атрибутами та ритуалами. Хоча уявлення про козаків в українських середовищах Галичини суттєво змінилися навіть упродовж середини – кінця ХІХ ст., проте упродовж цього часу утвердився образ козацьких війн як форму національно-визвольної боротьби українців. Звідси – романтичний образ подій 1648 року у творі М. Шашкевича “Хмельницького обступленіє Львова”, де провідник козацьких військ перетворювався у фольклорного героя, наділеного магічними властивостями. Так поступово викристалізувався ідеал козака як чесного, мужнього, аскетичного

представника лицарського стану й захисника “своїх” віри (схожий образ розповсюджували ще руські автори XVII ст). Одним з поштовхів до цього стали твори І. Котляревського і Т. Шевченка, а також його галицьких adeptів. Отож, образ козацьких війн середини XVIII ст. у свідомості галицьких українців доповнився образом Коліївщини, у якій також бачили народне повстання проти гнобителів. Згодом сюди додався ще й позитивний образ опришківського руху на Прикарпатті, підсилений популярністю постаті Олекси Довбуша у місцевому фольклорі. При цьому конфесійний аспект діяльності козаків та гайдамаків поволі був поглинутий етнокультурним. Галичани XIX – початку XX ст. були греко-католиками, тобто фактично новітніми “уніатами”, проти яких були скеровані козацькі і гайдамацькі виступи. Однак на тлі зростаючого польсько-українського протистояння вони усе одно ототожнювали себе з представниками козацтва та “коліями”, намагаючись протиставити сенкевичівській візії козацьких війн свою власну. Конфлікт 1918-1919 рр. лише увиразнив цю тенденцію, про що свідчила популярність пісень на кшталт “Ми – гайдамаки, вічно однакі” серед галицької інтелігенції міжвоєнного часу. Натомість серед галицьких поляків, попри короткочасну популярність образу козака у середовищі польських романтиків середини XIX ст., уявлення про козацтво було, переважно, негативним. Цю тенденцію особливо увиразнила популярність роману “Вогнем і мечем” Г. Сенкевича, де повстання під проводом Хмельницького ставало зрадливим бунтом, а козаки були наділені напівазійськими рисами підступних “дикунів зі сходу”. Повторення тих стереотипів, які циркулювали ще у середовищі С. Кушевича, в умовах Галичини XIX – першої половини XX ст. лише підсилювало актуальні на той час ксенофобні уявлення. Невипадково штамп “козацько-гайдамацького потопу” і тема “орд зі Сходу” перетворилися на ключові поняття міжвоєнної польської літератури, присвяченої подіям 1918-1919 р. У текстах Я. Геллі, Ч. Мончинського “оборона Львова” від українців у 1918 р. мимоволі ставала аналогом оборони міста від козацько-татарських військ у 1648 р. Радянська реальність, в якій Галичина опинилася уже в 1939 р., а остаточно – після Другої світової війни, повністю змінила акценти. Козацькі війни XVII ст, Коліївщина та карпатське опришківство стали розглядати як ланки “антифеодальної боротьби” проти соціального та національного гніту. Повстання під проводом Хмельницького було назване “Визвольною війною українського народу проти польсько-шляхетського поневолення”. Акт Переяславської ради 1654 р. у офіційному дискурсі лише підсилював “прогресивний” характер цього повстання і майже виключав згадки про його “темний бік”. Водночас такий погляд був позитивно сприйнятий і в середовищі галицької інтелігенції, але з інших мотивів. Під впливом довоєнної традиції у виступі Хмельницького та козаків бачили будівництво незалежної української держави. Таке враження опосередковано підсилювала як наукова монографія І. Крип’якевича “Богдан Хмельницький” (де повстання було подане як “процес складання української державності”¹³⁸), так і популярний у 1980-х рр. історичний роман П. Загребельного “Я, Богдан”, твори С. Тельнюка, М. Пригари, популярні нариси й наукові праці В. Голобуцького, В. Грабовецького тощо.

¹³⁸ Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. Ви. 2, випр. і доп. – Львів, 1990. – С.224-261.

Національне відродження 90-х ХХ ст. породило нові форми козакофільства: популярність “Історії запорізьких козаків” Д. Яворницького, заснування козачих товариств в Галичині, прагнення створити культ страченого у Львові Івана Підкови, уславлення образу Петра Сагайдачного та відстоювання православної церкви у Галичині як “козацької”, побудову в Львові чайки, яка мала б презентувати Україну як “козацьку націю”; створення на підставі українських народних танців та східних бойових мистецтв “козацьких” єдиноборств – “спаса” та “бойового гопака”, центром розповсюдження якого став теж Львів тощо. Проте у другій половині 2000-х галичани знову опинилися перед вибором різних інтерпретацій козацьких воєн: наприклад, тієї, яку репрезентувала створена на підставі роману Г. Сенкевича кінострічка Є. Гоффмана “Ogniem i mieczem”, і тієї, яку популяризував російський кінематограф, екранізуючи “Тараса Бульбу” М. Гоголя як оповідь про війну “братів-православних” проти “ворогів-католиків”. Поява ж досліджень, у яких козацькі війни позбавлялися ідеальної аури, поставила перед історичною свідомістю галичан нові виклики. Поруч з образом Хмельниччини як “всенародного зриву” українського населення Речі Посполитої¹³⁹ з’явилися концепції, що підважували теорію національної революції XVII ст.¹⁴⁰ або ж трактували її як суміш народного повстання й “сліпого селянського бунту” з насильством, погромами та іншими “жахами війни”¹⁴¹. Осмислення цих питань стало каменем спотикання для галицької інтелігенції. Проте у сучасній масовій свідомості середньовічні та ранньоновітні збройні конфлікти є не так об’єктом історичного наукового дослідження, як полем для дискусій довкола цілком сучасних категорій національної ідентичності, територіальних претензій, прав людини й нації, проблем воєнного насильства, милітаризму й пацифізму тощо. Водночас кожен збройний конфлікт минулого таїть у собі психологічну пастку. Так, для одних війна – героїчний триумф та відновлення історичної справедливості. Для інших – трагедія, насилля, убивство. Однак проблема у тому, що ці дві іпостасі нероздільні. Тактично й технічно середньовічні війни відрізняються від ранньоновітніх, а ті – від сучасних; їхні ментальні образи також різні. Прогрес у сфері воєнних технологій – очевидний. Що більше – у багатьох сферах він став синонімом цивілізаційного прогресу. Однак у чисто людському, гуманітарному, вимірі навіть найбільш справедлива війна завжди залишається молохом, який постійно потребує жертв, – технічних, природних, людських.

Roman Holyk. THE WAR AND RUS’: THE EVOLUTION OF IDEAS ON ARMED CONFLICTS IN MEDIEVAL AND EARLY MODERN CULTURES AND THEIR RECEPTION IN THE MODERN GALICIA

¹³⁹ Історія Львова у 3 – х тт. – Львів, 2006. – Т.1. – С.213.

¹⁴⁰ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією?// Prosphonema. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60- річчю акад. Я. Ісаєвича. – Львів, 1998. – С.571-578.

¹⁴¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньоновітньої України. Вид 2. – Київ, 2005. – С.313-343.